

дело остановилось. Я почерпнул это убеждение из бесед в экипаже с землеустроителями и предводителями, когда нам пускали пыль (черноземную) в глаза» [3, 20—21].

Таким образом, архивные источники по данной проблеме несут репрезентативный характер. С их помощью было установлено, что Крестьянский поземельный банк играл определяющую роль при попытке решения земельного вопроса в рамках столыпинской аграрной реформы. Деятельность банка во многом объясняет активную позицию крестьянского населения при создании единоличной собственности в форме хуторского и отрубного владения землей. Можно утверждать, что именно деятельность банка способствовала укреплению финансового положения крестьян накануне Первой мировой войны.

1. Национальный исторический архив Беларуси в г. Гродно. – Ф. 29. – Оп. 1. – Д. 601. Дело о покупке фруктовых деревьев крестьянами Гродненской губернии для разведения фруктовых садов на хуторах имений Крестьянского поземельного банка, 1913 – 1917 гг.
2. Литовский государственный исторический архив. – Ф. 543. – Оп. 1. – Д. 6. Циркуляр о торгах, 1912 – 1915 гг.
3. Российский государственный исторический архив. – Ф. 1571. – Оп. 1. – Д. 324. Письма Петра Аркадьевича Столыпина, министра внутренних дел и других лиц, 1906 – 1915 гг.

О.М. Приймак

НАРАТИВНІ ДЖЕРЕЛА З СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ СЕЛЯНСТВА ПІВДНЯ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Проаналізовано наративні джерела з соціальної історії селянства Півдня України другої половини ХІХ – початку ХХ століть. Запропоновано їх типологію та класифікацію. Розкрито репрезентативність та інформативність наративних джерел.

Ключові слова: наративні джерела, мемуари, щоденники, епістолярії, селянство, Південь України.

The publication is devoted to the analysis of narrative sources of the social history of the peasantry in the South Ukraine in the second half of XIX - beginning XX centuries. It contains information on their typology and classification. A special place in the article devoted to the problem of representativeness and informative narrative sources.

Keywords: narrative sources, memoirs, diaries, epistolaries, peasants, South Ukraine.

В аграрній історії нашої країни тема соціальної трансформації селянства посідає особливе місце. Всебічне розкриття останньої неможливе без дослідження таких аспектів, як соціальна місія, громадська організація, структура, стратифікація, субкультура, світогляд, свідомість землеробів. Вивчення їх уможливує не лише виявлення загальних закономірностей розвитку соціуму, а й дозволяє знайти відповідь на питання сутності зв'язків, відносин, соціальної дистанції між селянами та представниками інших соціальних груп.

Об'єктивність і системність дослідження перебувають у безпосередньому зв'язку з інформативністю джерельної бази. Розуміння цього зв'язку зумовлює аналіз наративних джерел, на

сторінках яких міститься інформація не лише про історичні форми самоорганізації землеробів Півдня України, а й про інституціональні засади регламентації їх повсякденних відносин та поведінки.

Автор статті ставить за мету проаналізувати наративні джерела з соціальної історії селянства Півдня України другої половини ХІХ – початку ХХ століть.

Досліджувана тема не отримала всебічного розкриття в наукових працях з історичного джерелознавства та краєзнавства. Окремі її аспекти розглянуто в роботах А.В. Бойка, Ю.І. Вовка, О.М. Зубко, А.І. Карагодіна, О.А. Макієнко, О.В. Михайлюка, О.О. Петрова, Ю.П. Присяжнюка, Н.Р. Темірової, В.М. Чопа. Попри характеристику в їх змісті інформаційного потенціалу селянських літописів, мети написання записок мандрівників, особливостей фразеології епістолярій та інших поза увагою науковців лишилася низка аспектів, що потребують подальшого вивчення.

Комплекс наративних джерел із соціальної історії селянства Півдня України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. є досить численним. До його складу ввійшли публікації з періодичних видань, мемуари, щоденники, записки мандрівників, епістолярії, археографічні збірки. Хоча час їх написання припадає на досліджуваний період, вихід їх з друку варіюється від кінця ХІХ ст. і до сьогодення.

Специфіка досліджуваної теми зумовила вибірковість у підході до пошуку і аналізу інформації в періодичних виданнях. На сторінках центральної, губернської або партійної преси відомості про соціальний бік життя південноукраїнського селянства другої половини ХІХ – початку ХХ ст. знайдені не були. Натомість вони присутні у відомчій та повітовій земській періодиці. Найбільш чисельними в цьому контексті є згадки про буденне життя досліджуваної спільності були в таких журналах та газетах, як «Новоросійський календар», «Дніпровський край», «Хуторянин», «Хуторське господарство», «Сільськогосподарська хроніка Херсонського повіту», «Відомості Ананіївського повітового земства» та інших.

Авторами публікацій в означених виданнях, як правило, були місцеві агрономи, землеміри, землевпорядники, сільські вчителі, фельдшери, співробітники земських статистичних бюро. Інколи трапляються й кореспонденції від селян, яких товариства чи общини висували на виборні посади до волосних управ, ходацьких груп, повірених у справах у тимчасових комітетах чи комісіях при повітових адміністративних і земських установах.

Сукупність статей з теми у тогочасних періодичних виданнях можна розподілити на чотири групи:

1) короткі нариси про громадський устрій та побут місцевого сільського населення;

2) відомості про сільську медицину, освіту та агрономію;

3) аналітичні кореспонденції про земельне питання в окремих волостях і селах регіону;

4) листи в редакції про реалізацію важелів аграрної політики на місцях. Безпосереднє знайомство їх авторів із повсякденними практиками і відносинами на селі дозволило виявити та проаналізувати зафіксовані в їх статтях факти, що віддзеркалювали стратегію поведінки селян у вирішенні поземельних спорів, справ із розмежування, розподілу громадських

обов'язків. Зміст кореспонденцій також розкриває питання ставлення селян до землевпорядних робіт, мотивів залучення до переселенського руху чи внутрішньорегіональної міграції, до можливості закріплення та продажу наділів. У повідомленнях, що були надруковані в місцевій періодиці, часто зустрічається інформація про світоглядні стереотипи мешканців села – про ставлення до пияцтва, гультяїв, нероб, до землеробської праці, міського способу життя, традицій громадського призиріння і догляду. Попри офіційність стилю викладення, матеріали періодичних джерел дозволяють досліднику побачити прояви соціального на мікрорівні не лише очима представників селянської спільності, а й її контрагентів по комунікативному простору.

Авторами чи упорядниками надрукованих у дорадянський час нарративних джерел, як правило, стали кореспонденти або члени «Вольного Російського географічного общества», «Одесского общества истории и древностей», «Этнографического бюро князя Теньшева», наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка тощо. Вихід цих матеріалів у світ був водночас і кінцевим етапом і форматом наукової звітності численних експедицій, що проводилися на території південноукраїнських губерній на замовлення означених установ. Саме в такому ракурсі, на нашу думку, слід розуміти проблему інформаційної цінності значної частини археографічних збірок і творів Я.П. Новицького [1 – 3], Д.І. Яворницького [4], О.С. Афанасьєва-Чужбинського [5], І.Я. Рудченка [6], В.М. Харузіна [7], А. Кашенка [8], Є. Августиновича [9], П.П. Чубинського [10] та інших.

У будь-якому разі цілі експедицій прив'язувалися до історико-краєзнавчої чи історико-географічної проблематики. Внаслідок такого стану речей у полі зору дослідників опинялися питання щодо збереження у народній пам'яті згадок про козацькі часи, щодо сутності та особливостей місцевих звичаїв, традицій, обрядовості, господарської діяльності, громадського і сімейного побуту, щодо історії і тогочасного стану поселень регіону, а також рівня збереження на території останніх старожитностей. Пошук відповідей на них невпинно орієнтував увагу членів експедицій на головного носія народної пам'яті та зберігача історичних артефактів – тобто на місцеве селянство.

Відтак, прямо чи опосередковано, останнє стало одним із головних соціальних об'єктів археографічних збірок та мандрівних записок по Півдню України другої половини XIX – початку XX ст. Зміст їх насичений прикладами буденного життя досліджуваної спільності. Характеристика селищ і хуторів по Дніпру, його притоках, інших місцевих річках, території колишнього Великого Луга, опис зразків поведінки, соціальних норм і цінностей, складових світогляду у місцевих мешканців, спроби відображення архитипових рис селян завжди виступали принаймні нарративним фоном в тексті означеної групи джерел. Інформативний потенціал їх, незважаючи на певний, притаманний часу, романтизм, є високим.

Разом із тим унаслідок того, що соціальне життя селянської спільності не було складовою першочергового предмета опису характеризованої частини нарративних матеріалів, поза увагою їх авторів чи упорядників залишився цілий комплекс питань. У

їх змісті складно знайти інформацію про диференціацію чи статево-вікову структуру селян; відсутні згадки про вплив на життя його важелів аграрної політики та інших детермінант розвитку; майже відсутня увага до форм соціальної організації сільського населення. Аналогічна ситуація простежується й у змісті епістолярних джерел. Якісно різняться в цьому контексті лише листи Енгельгарда [11].

За часів існування Радянського Союзу головним критерієм дозволу до друку історичних джерел була відповідність державній ідеології та принципам марксизму та лєнізму. Тому серед опублікованих у той період нарративних джерел з історії південноукраїнського селянства панівне місце посідали ті, зміст яких присвячувався злиденності життя, поступового збідніння, зростання економічної експлуатації, поглибленню антагоністичних протиріч, посиленню класової боротьби, поширенню більшовицьких ідей та збільшенню кількості їх прихильників між 1905 та 1917 рр. Окремими збірками виходили у світ мемуари та спомини про хід революції та громадянської війни на селі. Окремих видань, зміст яких відбивав би означену проблематику на прикладі лише південноукраїнського регіону, надруковано не було. До того ж у загальнотематичних збірках, поряд із нарративними джерелами по всіх губерніях і областях Російської імперії, матеріали місцевого походження іноді зустрічаються. Їх текст переважно містить інформацію про ситуацію на селі в Херсонщині та Катеринославщині.

З середини 1990-х рр. на рівні студентських етнографічних практик у вишах із 2000 р. у межах щорічних експедицій було відновлено систематичне збирання нарративних джерел на території Півдня України. Фундаторами останніх стали Запорізьке відділення Інституту української археографії та джерелознавства НАН України, Запорізька філія Східного інституту українознавства ім. Ковальських та Запорізьке наукове товариство ім. Я.П. Новицького. Результати їх діяльності вміщено у трьох циклах збірок – багатотомних виданнях «Творів» Я.П. Новицького [1 – 3], «Джерелах з історії Південної України» [12 – 15] та «Усній історії Степової України» [16 – 23].

Відносно теми соціального розвитку південноукраїнського селянства доби ринково-капіталістичної трансформації у першому зібранні найбільш цікавими є ті томи, що містять у собі тексти записаних Я.П. Новицьким зі слів місцевого селянства легенд, переказів, прислів'їв, історико-географічних й топонімічних описів, пісень, приказок, випадків із буденного життя. Ретрансляція їх через покоління в межах механізму соціальної пам'яті стала визначальним чинником формування атрактивних соціально-ціннісних орієнтирів сільського населення регіону. Заслужують на увагу також ті документи, які доповнюють та розкривають нові сторінки з історії заселення та господарського освоєння краю.

Разом із тим, найбільш інформативними, на нашу думку, є мемуари та щоденники місцевих селян, тексти яких надруковано у другому багатотомному виданні. Серед них творіння В. Рубеля, Д. Ляха, М. Молодика, О. Замрія, І. Ярошенка, М. Алексєєва, Є. Ціпка. Вони являють собою мультиінформативні нарративні пам'ятки, що присвячувалися авторами

насамперед історії свого роду. Однак у контексті останніх вплетені й яскраві нариси буденного господарського та громадського життя, звичаїв, традицій, обрядовості, виникнення рідних селищ, ходу Столипінської реформи, діяльності освітніх, земських установ, відлуння Першої світової війни тощо. Викладені з позицій досліджуваної спільності інтерпретації проявів соціального дозволяють відтворити не лише структуру свідомості, світогляду, мотиваційної моделі, а й загальні риси образу й портретів селянства.

Упорядковані збірки з усної історії Степової України є результатами експедиційних соціально-історичних досліджень. Складені відповідно до змісту тематичних блоків розробленого фахівцями запитальника, вони являють собою структуровані відповіді респондентів-селян із таких селищ Запорізької області, як Новогупалівка, Антонівка, Петро-Михайлівка, Водяне, Скельки, Велика Білозерка, Верхня Терса, Іванівка, Дніпровка, Матвіївка, Петро-Свистунове та ін. Інформація стосовно соціальної трансформації селянства є розпорошеною й набуває значущості лише за умов використання ретроспективного методу. Внаслідок певного розриву пам'яті поколінь, що виник під впливом важелів аграрної політики та ідеології радянської доби, зановані інтерв'ю хронологічно охоплюють період минулих 80-100 років. Фрагментарність, викривлений характер відомостей про соціальний бік життя південноукраїнського селянства другої половини XIX – початку XX ст. пояснюється ще й інтенсифікацією урбанізаційних процесів, маргіналізацією сільського населення, поширенням цінностей перехідного суспільства.

Враховання означених факторів лише підсилює наукову цінність зафіксованих у матеріалах з усної історії згадок. За допомогою останніх можна, хоча й частково, реконструювати елементи традиційного світогляду й самосвідомості селянської спільності. До того ж, аналіз текстів більшості опублікованих й розшифрованих інтерв'ю її нащадків дозволяє висунути гіпотезу про випробувану часом стійкість соціальної психіки українців.

Таким чином, рівень репрезентативності наративних джерел із соціальної історії південноукраїнського селянства другої половини XIX – початку XX ст. є достатньо високим. Залучення їх до наукового дослідження дозволяє розкрити такі аспекти теми, як інституціональні засади регламентації соціального повсякдення селянства, риси його соціального образу та портретів, сутність буденних соціальних норм та цінностей на селі. Наративні документи та матеріали стали б у нагоді в процесі реконструкції соціальної психіки й історичних форм соціальної самоорганізації сільського населення Півдня України. Втім, їх інформативні можливості є недостатніми для аналізу мікросоціальної статистики та динаміки в середовищі сільського населення.

1. Новицький Я. П. Народная память о Запорожье: предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине 1875 – 1905 г. / Я. П. Новицкий. – Рига : Сприндлитис, 1990. – 118 с.

2. Новицький Я. Твори: в 5 т. Т. 2 / Я. П. Новицкий. – Запоріжжя: ІІІ «АА Тандем-У», 2008. – 440 с.

3. Новицький Я. Твори: в 5 т. Т. 3 / Я. П. Новицкий. – Запоріжжя: АА Тандем-У, 2009. – 460 с.

4. Яворницький Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. Ч. 1 / Д. И. Яворницький. – СПб., 1888. – 354 с.

5. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. Ч. 1: Очерки Днепра / А. Афанасьев-Чужбинский. – СПб., 1861. – 466 с.

6. Рудченко И. Я. Чумацкие народные песни / И. Я. Рудченко. – К.: Тип. М. П. Фрица, 1874. – XIII+263 с.

7. Харузин Н. Н. Сборник сведений для изучения быта крестьянского населения России. Вып. 1 / Н. Н. Харузин. – М.: Тип. А. Левенсон и Кс, 1889. ж 406 с.

8. Кащенко А. Оповідання про Великий Луг Запорізький / А. Кащенко. – Дніпропетровськ: Просвіта, 1990. – С. 48.

9. Августинович Э. По селениям и колониям в Новороссии / Э. Августинович. – СПб., 1882. – 72 с.

10. Чубинский П. П. Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии / П. П. Чубинский // Записки Император. Русского Геогр. О-ва по отд-нию Этнография. – СПб., 1868. – Т. II. – С. 74.

11. Энгельгардт А. Н. Из деревни: 12 писем: 1872 – 1887 / А. Н. Энгельгардт. – М.: Мысль, 1987.

12. Мемуари та щоденники. Ч. 1. Джерела з історії Південної України. – Т. 5, кн. 1. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2005. – 427 с.

13. Мемуари та щоденники. Ч. 1. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2005. – 484 с. – (Джерела з історії Південної України. Т. 5, кн. 1).

14. Мемуари та щоденники. Ч. 1. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2005. – 542 с. – (Джерела з історії Південної України. Т. 5, кн. 2).

15. Мемуари та щоденники. Ч. 2. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2006. – 632 с. – (Джерела з історії Південної України. Т. 9).

16. Усна історія Степової України. Т. 1: Запорізький край / [голов. ред. А. Бойко]. – Запоріжжя: АА Тандем, 2008. – 516 с.

17. Усна історія Степової України. Т. 2: Запорізький край / [голов. ред. А. Бойко]. – Запоріжжя: АА Тандем, 2008. – 512 с.

18. Усна історія Степової України. Т. 3: Запорізький край / [голов. ред. А. Бойко]. – Запоріжжя: АА Тандем, 2008. – 492 с.

19. Усна історія Степової України. Т. 7. ж Запоріжжя, 2009. – 388 с.

20. Усна історія Степової України. Т. 9. – Запоріжжя, 2010. – 412 с.

21. Усна історія Степової України. Т. 5. – Запоріжжя, 2008. – 560 с.

22. Усна історія Степової України. Т. 6. – Запоріжжя, 2008. – 562 с.

23. Усна історія Степової України. Т. 8. – Запоріжжя, 2010. – 362 с.

О.М. Тараненко

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА З ВИВЧЕННЯ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ РЕСПУБЛІКАНСЬКИХ УРЯДІВ ПЕРІОДУ РЕВОЛЮЦІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (1917 – 1920 РР.)

Досліджено джерельну базу, яку можна залучити, вивчаючи історіографію аграрної політики республіканських урядів у роки української революції 1917 – 1921 рр. Виокремлено основні групи історіографічних джерел, з'ясовано характерні риси та інформативну насиченість кожної з них.

Ключові слова: історіографічне джерело, класифікація джерел, аграрна політика.

The article studies the source base which can be used in the study of historiography of agricultural policy of republican governments. Main groups of historical sources were selected, features and their informative were founded.